

УДК 811.161.2'373.46

УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОГРАФІЯ В ДИДАКТИЦІ

Симоненко Л. О.

У статті розглянуто навчальні словники як дидактичний жанр, подано їх класифікацію. Особливу увагу зосереджено на виробленні шкільної наукової термінології в Галичині і в Східній Україні

Ключові слова: навчальні словники, термінологія, підручники, навчальний предмет, освіта.

В статье рассмотрено учебные словари как дидактический жанр, произведено их классификацию. Особое внимание сосредоточено на формировании школьной научной терминологии в Галичине и в Восточной Украине.

Ключевые слова: учебные словари, терминология, учебники, учебный предмет, образование.

The article is devoted to the study dictionaries as a didactic genre. Their classification is given. Particular attention is focused on the development of school scientific terminology in Galychyna and in Eastern Ukraine

Key words: Study dictionaries, terminology, study books, study subject, education.

Літературна мова, на думку С. Я. Єрмоленко, становить культурне надбання нації, виступає важливим чинником єдності національного мовного простору, виконує роль ланки, що з'єднує покоління між собою [4, с. 319]. Інтелектуальне надбання збирає і зберігає словник, який, відбиваючи лексичну систему мови, одночасно фіксує передову думку епохи та рівень розвитку літературної мови, традиції її розвитку в історичному процесі. Він виконує велике освітнє завдання, однаково впливаючи на виховання і освіченість окремої людини.

Мова як навчальний предмет виконує дві функції: вона є об'єктом пізнання і засобом оволодіння іншими дисциплінами, що вивчаються. Викладання різнопрофільних дисциплін пов'язане зі знанням термінології, яка є вирішальним аспектом навчання та організаційним і педагогічним інструментом для отримання знання, вона дає ключові слова для оволодіння тим чи тим предметом. Термінологія в широкому розумінні – це сукупність термінів, що обслуговують певну сферу знання, пов'язаного із системою понять. І. Огієнко вважав, що “не може бути науки, раз на вислів її недостає термінів, а виробленість наукової термінології свідчить собою про культурний зріст народу, його культурне становище” [8, с. 414].

Становлення української наукової термінології почалося з др. пол. XIX ст. і пов'язане з іменами І. Верхратського, В. Левицького, І. Горбачевського та ін., діяльністю Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) у Львові, товариства “Просвіта” у Києві та різних термінологічних комісій, завданням яких було збирання та упорядкування термінів.

Однією з основних умов якісного оволодіння азами будь-якої науки є засвоєння спеціальної термінології. Джерелом освітньої термінології є підручники і нормативні словники. Актуальність цієї проблеми розуміли українські наукові діячі кін. XIX – поч. XX ст., розв'язання якої вони вбачали у створенні навчальної книги з єдиною впорядкованою термінологією.

Особливе місце у процесі вироблення навчальної термінології посідає діяльність НТШ, мовна комісія якого доручила В. Левицькому “зладити термінологію фізичну, переважно з узагальненням фізики шкільної. У 1902 р. він видає “Матеріялы до фізичної термінології”, які передбачали навчальні плани середніх шкіл. Навчальна термінологічна лексика І. Г. Верхратського систематизована в його працях “Початки до уложення номенклатури природописної, народної” (1864–1879), “Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом” (1908) та ін. Він написав низку шкільних україномовних підручників [2, с. 66].

Особливою ознакою діяльності НТШ у Львові було поєднання наукових пошуків, термінологічної практики, громадської діяльності на захист українського слова. Концептуальні засади термінотворення і терміновживання, закладені в працях учених НТШ, заслуговують на використання у практиці розбудови терміносистем української мови з позицій сучасної термінологічної науки [9, с. 110].

Термінологічні надбання Галичини стали підвалиною для розгортання термінологічної роботи в Східній Україні. У 1917 р. у московському “Промені” була опублікована стаття О. Янати “Негайна справа в розвитку української науки і школи”, в якій автор наголошував на потребі негайного вироблення наукової мови реальних наук. До цієї проблеми долучилося в Києві “Товариство шкільної освіти” разом із Науковим товариством. Наслідком їхньої роботи були опубліковані в 1917 р. невеличкі брошурки, проекти з термінології географії, граматики, арифметики, геометрії, алгебри [10, с. 12–13]. Крім Києва, термінологічна робота велася в інших містах. Зокрема, на Полтавщині вийшов “Російсько-український словничок термінів природознавства і географії” К. Дубняка (1917), “Російсько-український словник термінів фізики і хімії” (1918), у передмові до якого автор зазначає, що словник може стати у пригоді при складанні підручників і популярно-наукових книжок з хімії в обсязі елементарних курсів, подаючи потрібний запас найбільш необхідних курсів. Центральною організацією, яка повинна була об’єднати працю над термінологією розпорошених гуртків, комісій і окремих осіб, стала утворена в серпні 1918 р. при Київському науковому товаристві Термінологічної комісії, яка тісно співпрацювала з НТШ [9, с. 111].

Визначною подією у термінологічному житті було створення в 1919 р. при Українській академії наук “Правописно-термінологічної комісії”, яка справу розбудови загальноукраїнської термінології поставила на науковий ґрунт.

Процеси духовного відродження українського народу у др пол. ХХ – на поч. ХХІ ст. активізували розширення суспільних функцій української мови, проникнення її в різні галузі людської діяльності, зокрема і в навчальний процес. Викладання різнопрофільних дисциплін пов’язане зі знанням наукової термінології, створенням необхідної навчально-методичної бази: навчальних посібників, методичних порадників, довідкової літератури, загальномовних та різноаспектних і різнопрофільних навчальних словників.

Словники учені відносять до дидактичного жанру. Зокрема, В. Г. Гак вважає, що будь-який словник – перш за все дидактичний, призначений для навчання [1, с. 11]. У витоків лексикографії закладені педагогічні завдання: пояснення малозрозумілих слів та навчання мові культури. Саме мови культури (в середньовічній Європі – латинська, грецька, старослов’янська) були залучені в сферу лексикографії. До дидактичного жанру словники відносять Ж. Дюбуата і К. Дюбуа, оскільки в межах цього жанру лексикографічне висловлювання має найважливіші характеристики педагогічного мовлення. “Знання про світ, повідомлене словником є розмірковуванням про суму наукових і культурних формулювань... Словник – це суспільний інститут, функція якого полягає у визначенні мовної норми. Він санкціонує вживання певних слів, конструкцій, значень, він надає їм чинності закону” [3, с. 38, 41].

Семантична неперервність словника зумовлена тим, що в мові немає і не може бути слів, ізольованих у семантичному відношенні. Кожне слово десятками і сотнями ниток пов’язане зі значеннями багатьох інших слів: синонімічними, полісемічними, антонімічними, словотвірними відношеннями [5, с. 110–111].

У навчальному процесі велику роль відіграє навчальна лексикографія, що виникла на стикові лінгвістики й методики, вона “позиціонує себе особливою лінгвометодичною дисципліною зі своїм колом завдань, своїм об’єктом, своїми методами, своїм адресатом” [6, с. 28].

На думку Л. А. Новикова, термін “навчальний словник” має кілька значень: позначення будь-якого типу словника, призначеного для навчання, і назва своєрідного “посібника лексики”, в якому кожне слово мало б пояснення, граматичну характеристику, парадигматичні характеристики (синонімічні, антонімічні, словотвірні), правила вживання слова в мові [7, с. 8].

Навчальна лексикографія – лінгводидактична дисципліна, змістом якої є теоретичні і практичні аспекти опису лексики з навчальною метою. Характер навчальних словників визначається методичною спрямованістю, орієнтацією на той чи інший

тип навчання, його метою і завданням. Словниковий склад і зміст словника повинні бути мінімально достатніми для розуміння програмного матеріалу.

Л. В. Щерба наголошував на тому, що навчальний словник “повинен містити всі ті основні слова, без знання яких не можна робити швидких успіхів у вільному читанні іноземних текстів і уявити їх як елементи певної єдиної системи” [11, с. 77].

Типи навчальних словників зумовлені низкою чинників, перш за все, методичною спрямованістю, орієнтацією на тип навчання, метою і завданням навчання. Залежно від переважання опису лексики, її семантизації, навчальні словники можуть бути тлумачними й перекладними, термінологічними, фразеологічними, синонімічними, словотвірними та ін. Видані в Україні за часи незалежності навчальні термінологічні словники на допомогу середній і вищій школі (понад 80) можна покласифікувати за кількістю репрезентованих мов (одно-, дво- і багатомовні словники), за наявністю і принципом тлумачення слів (тлумачні, словники-довідники), останні можуть бути використані як навчальні посібники; за призначенням (учителям, студентам, учням). Серед двомовних навчальних словників переважають російсько-українські, напр., В. П. Мортук “Французько-український навчальний словник з хімії” (2000), до тримовних словників, крім названих вище мов, залучено здебільшого англійську мову, напр. В. С. Ходаков, В. Є. Костін “Навчальний термінологічний російсько-українсько-англійський словник: Комп’ютерні науки” (2000), “Українсько-російсько-англійський навчальний словник для студентів-металургів” (уклад. П. Х. Огурцов) (1994) та ін.

Багатомовні словники, крім української й російської мов, містять європейські мови (“Тлумачно-термінологічний словник з ринкової термінології : Українсько-російсько-англо-німецько-французько-іспанський : словник-довідник. Для студентів усіх спеціальностей, викладачів” (уклад. П. Х. Кучерявенко та ін.) (1994). Варто зазначити, що більшість навчальних галузевих словників видано для студентів, зовсім незначна кількість – для учнів загальноосвітніх шкіл, з-поміж останніх заслуговують на увагу “Шкільний словник з українознавства” О. І. Потапова, В. І. Кузьменка (К., 1995), укладений відповідно до шкільної програми з українознавства. У ньому помітне місце посідають статті про походження, розвиток української мови, історію книги, історію України тощо, також засвідчена термінологія основних галузей сільськогосподарства, художнього промислу, рослинного і тваринного світу, української демонології – сукупності міфічних уявлень народу, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині. напр.: *Відьма*, *Вій*, *Вовкулака*, *Русалка*, *Чарівник*, *Упир* та ін. До багатьох із цих назв наведено синонімічні ряди, напр., **Відьма** (*чередільниця*, *чародійка*, *чарівниця*, *босорханя*). Автори, як зазначено в передмові, намагалися простежити генезис того чи того звичаю, починаючи від язичництва до наших днів.

До цього жанру можна віднести “Шкільний астрономічний довідник”, І. А. Климишина, В. В. Тельнюка-Адамчука (1991), що містить стислі пояснення найважливіших термінів і понять астрономії та окремих її галузей: фізики Землі і планет, фізики сонця й зір, космогонії та космології, які найчастіше використовують у шкільних курсах з астрономії та природознавства, напр.: **галактика** (гр. *galaktikos* – молочний) – велетенська космічна система, що вивчає зорі, їх скупчення, міжзоряну речовину, хмари газу та пилу, космічні промені тощо...; **лукація** (лат. *Luna* – місяць) – одна з одиниць вимірювання часу в астрономії, яка дорівнює періоду обертання Місяця навколо Землі; те саме, що й синодичний місяць. Словник ілюстрований, розрахований на вчителів астрономії, учнів старших класів, студентів і широкі коло любителів астрономії.

Цікавим є мовнокраєзнавчий словник-довідник “Україна в словах” (упоряд. Н. Данилюк) (К., 2004), розрахований на учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів та ін. Словник тематичний. У ньому подано короткі відомості про державу Україну, її історію, про побут (хатні речі, страви, напої, народне вбрання), християнське віровчення і свята, рослинний і тваринний світ тощо. Всі слова, наведені в словнику, наголошені, подано граматичну та стилістичну характеристику, наведено синоніми та їх тлумачення.

“Словник музичних термінів” Ю. Юцевича (1971), укладений на основі програми, підручників і посібників з музичних дисциплін, напр.: **арієта** (іт. *arietta*) –

невелика арія; **бурé** (фр. bourgee) – старовинний французький народний танець. У кінці словника наведено іншомовні слова і музичні терміни, які використовуються в музичній літературі, напр.: **allegro** (аллєтро) – весело, швидко, життєрадісно; **canto** (кáнто) – спів, голос.

Крім термінологічних навчальних словників, наявні навчальні словники для вивчення рідної мови, зокрема “Шкільний тлумачний словник української мови” (для початкових класів) (1995), розрахований на учнів та вчителів початкових класів. Словник охоплює лексику, пропоновану до активного вживання учням 1–4 класів згідно з програмою розвитку усного й писемного мовлення. Тлумачення підтверджені цитатами з художньої літератури, напр.: **аеродрóм**, *ім. ч.* аеродрóму, *мн.* аеродрóми. Місце стоянки, злітання й приземлення літаків. *Важкий срібний літак пройшов низько над аеродромом* (Собко).

У “Словнику української мови в малюнках” М. П. Коломісць (1995) до кожного реєстрового слова, крім тлумачення й короткої етимології до іншомовних слів, вміщені малюнки, напр.: **áйстра**, айстри; ж. Рослина з великими квітками різного забарвлення. Слово **айстра** походить від грецької назви “зірка”. Квітку названо за формою, подібною до зірки.

Велике значення для оволодіння мовою мають прикнижні словнички, в яких подано тлумачення малозрозумілих та незрозумілих слів, іноді їхнє походження, антонімічні відповідники, сфера використання, інколи вони сприяють введенню спеціальних слів до спеціальних словників. Одним чи не з перших був короткий українсько-російський прикнижний словничок, доданий до “Початкової української граматики” О. Курило (1918), яка зі змінами і доповненнями витримала 10 видань. У ній уміщено: “Короткий українсько-російський фразеологічний словник” (напр. **“Вибивати очі”**. Колоть глаза; **Набиратися розуму**. Поумнеть; **Піти світ за очі**. Пойти куда глаза глядят) та ін. Низку словничків подано до сучасних підручників “Рідна мова” (5–8 класи), “Українська мова” (9–11 класи) С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичової. Зокрема, в підручнику “Рідна мова” для 5 класу наявні: **Орфографічний словник**, у якому наведено правила написання слів, їхніх граматичних форм, напр.: **авіамоде́ль**, -лі, ор. -ллю, р. *мн.* -елей; **тлумачний**, у якому тлумачаться (пояснюються) малозрозумілі слова: **віхола** – снігова буря; **ґринджо́ли** – низькі широкі сани; **причілок** – стіна будинку з боку вулиці; **Словник фразеологізмів**, де зібрано найпоширеніші фразеологізми та їх тлумачення: **з роси та з води** – уживається як побажання удачі, щастя; **точити ляс** – вести пусті розмови, марнуючи час; **Словник власних імен**. У ньому засвідчені жіночі й чоловічі імена із зазначенням їх походження та похідних форм: **Варва́ра** – у грецькій мові означає “чужоземка”. Варваронька, Варя, Варочка, Варюня. Кл. в. Варва́ро! **Оле́г** – скандинавського походження, означає “святий”, “священний”. Олежка, Олєжка, Олчик, Лєсь, Лєсик. Кл. в. Оле́же! Оле́гу! **Словник синонімів**, у якому до реєстрових слів подано синонімічні ряди: **горизо́нт** обрій, круговид, видноколо, виднокрай, виднокруг, кругозір, небосхил, небокрай та ін.

Підручник “Рідна мова” для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів (К., 2008) містить орфографічний та тлумачний словники, словнички синонімів, антонімів.

У підручнику “Українська мова” для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (2011) наявні: **Словник українських відповідників до деяких стійких російських зворотів**, напр.: **в два счета** – не змигнувши оком; **не лыком шит** – не в тім’я битий та **Словничок труднощів російсько-українського перекладу зворотів офіційно-ділового стилю: в порядке исключения** – як виняток; **довести к сведению** – довести до відома; **наложенным платежом** – післяплатою та ін., **Словник керувань**, напр.: **багатий на що, чим**; **запобігти чому**. Підручник містить також термінологічну рубрику, в якій подано відомості про значення термінів.

У “Фразеологічному словнику школяра” В. А. Забіяки, І. М. Забіяки (К., 2007) описано зміст фразеологізмів та їх походження.

Загальномовні термінологічні навчальні тлумачні й перекладні словники є не лише довідковим посібником, але й важливим складником навчальної роботи на уроці, факультативі тощо. Засвоєння наукових термінів з різнопрофільних дисциплін сприяє швидкому розумінню матеріалу. Приступаючи до вивчення нових предметів (хімії, фізики, біології тощо), учнів потрібно ознайомити з елементарною термінологією предмета. На жаль, не всі предмети забезпечені короткими терміно-

графічними працями. Прийшов час створити для середньої й вищої школи якісні навчальні словники, які відповідали б сучасному рівню розвитку науки й освіти.

Література

1. Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) / В. Г. Гак // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М. : Русский язык. – 1977. – С. 11–27.
2. Гриценко П. Ю. Верхратський Іван Григорович / П. Ю. Гриценко // Українська мова : енциклопедія. – 2-ге, випр. і доп. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2004. – С. 66.
3. Дюбуа Ж. Педагогическая речь словаря / Ж. Дюбуа, К. Дюбуа // Актуальные проблемы учебной лексикографии / пер. з фр. С. Я. Ермоленко. – М. : Русский язык, 1977. – 320 с.
4. Ермоленко С. Я. Літературна мова // Українська мова : енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доповнене. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2004. – С. 318–320
5. Караулов Ю. Н. Словарь и его свойства / Ю. Н. Караулов // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – М. : Наука. – С. 106–114.
6. Морковкин В. В. Учебная лексикография как особая лингвистическая дисциплина / В. В. Морковкин // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М. : Русский язык, 1977. – С. 28–37.
7. Новиков Л. А. Учебные словари, их специфика и типы / Л. А. Новиков // Русский язык в национальной школе. – 1974. – № 1. – С. 8–16.
8. Огієнко І. Правопис і граматична термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1937. – Ч. II. – С. 417.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Т. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 214 с.
10. Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні / Гр. Холодний // Вісник Інституту української мови. – 1928. – Вип. 1. – С. 9–20.
11. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике / Л. В. Щерба. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959.
- Т. І. – 1959.